

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ РОЗУМІННЯ ДІАСПОР ТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Аналіз особливостей різних частин етнонаціонального процесу, включаючи український етнос, правила і норми стосунків з ним, характеризується багатомірністю і різноманітністю. Участь однієї сторони, країни походження, є необхідною, однак недостатньою умовою розвитку міжетнічних відносин. Мають спрацьовувати правові механізми країни перебування та міжнародне законодавство. До іншої сторони взаємовідносин у першу чергу слід віднести самі діаспори.

Процеси, які відбуваються в середовищі різних діаспор, вивчалися в працях багатьох авторів. Однак авторів більш цікавили процеси в українській діаспорі (див. праці О. Антонюка [1], Ф. Заставного [2, 3], В. Євтуха [4, 5], К. Кейданського [6], В. Маркуся [5, 7], А. Попка [9, 11], А. Пономарьова [8], В. Трощинського [10-12]). Вагомий внесок у дослідження впливу умов країн перебування на становище українців внесли Ю. Бачинський, Ю. Валуєв, І. Винниченко, В. Наулко, В. Карпенко, М. Лендвел, А. Фігус-Ралько та ін. Однак теоретико-правові питання щодо діаспори й українства в цілому в них визначені недостатньо. Немає поки що оптимальної моделі взаємовідносин України та її діаспор за кордоном. Якщо політика до національних меншин в Україні досить зрозуміла і вже встановилася, то ставлення України до українських діаспор потребує доробок. Про це свідчать процеси, які зазнають українці в усіх країнах, і в кожній із них практика осмислення і політико-правового вдосконалення.

Подана робота має більше теоретико-правовий характер і присвячена визначенню діаспор в цілому і української діаспори окремо, а також аналізу історико-правового розуміння діаспор та національних меншин. Визначення діаспори та національних меншин тісно пов'язане з розумінням законодавства з національних питань і має бути цілісним. Воно має враховувати особливості національного розвитку та потреби всіх учасників національного процесу – титульної нації, національних меншин, зарубіжної частини етносу.

У широкому розумінні діаспора означає розсіяння, тобто розселення значної частини представників народу у вигляді етнічних спільнот за межами країни походження основного етносу. Часто діаспори утворювалися внаслідок насильницького виселення або загрози геноциду. Крім того, на створення діаспор може впливати низка соціальних та економічних факторів, а в окремих випадках міграція частини етносу проходить під впливом кліматично-природних катаклізмів.

Як вважають автори [13], найдавнішою є єврейська діаспора. Вона почала створюватись у VIII ст. до н. е. і набула великих розмірів на початку VI ст. до н. е. Іудейська війна (60–70-х років н. е.) призвела до того, що основний масив єврейського населення Палестини розселився по всьому світу. Поняття «діаспора», застосоване до конкретного народу в процесі історичного розвитку людства, стало вживатися для всіх етнічних груп, які з певних причин були відірвані від

власного народу і не лише жили, а й зберігалися як особлива етнічна спільнота. За часів середньовіччя кількість діаспор постійно зростала після завойовницьких походів, війн, в умовах етнічних і релігійних переслідувань, утисків та обмежень. Характерною в цьому плані була доля вірмен, значна частина яких також опинилась у еміграції, яка розпочалася в XVII ст. Геноцид, вчинений турками наприкінці XIX – на початку XX ст., призвів до нового збільшення вірменської діаспори й утворення колоній вірмен у деяких країнах Європи, Америки, Близького і Середнього Сходу. Нова й новітня історія внесли нову сторінку: діаспори стали появлятися у зв'язку з економічними перетвореннями, що вимагали значних трудових ресурсів (США, Канада, Латинська Америка, Індія, ПАР, Австралія). Автори [14] вважають, що національна група може бути визначена як діаспора, якщо вона відповідає більшості з таких критеріїв: 1) розселення переважної частини етнічної групи в багатьох країнах за межами титульної політико-адміністративної одиниці або своєї історичної батьківщини і за умови, що всюди вона є національною меншиною; 2) найважливішою ознакою діаспори є самоідентифікація з нею її членів, віднесення себе до цього етносу навіть у разі втрати своїх мови, релігії тощо; 3) наявність у діаспори національної ідеї; 4) виникнення діаспори внаслідок критичних або навіть катастрофічних подій на історичній батьківщині; 5) на відміну від деяких емігрантських і подібних одиниць громади, діаспори достатньо стабільні, існують протягом життя декількох поколінь; 6) підтримка і відтворення діаспори досягається складною взаємодією соціальних інститутів і явищ, важливу роль тут відіграють релігійні громади.

Однією з основних соціальних функцій діаспори можна вважати підтримку розмовної або писемної мови чи діалекту як найважливішого механізму первинної соціалізації, що відтворює громаду. Кожна діаспора і кожна її громада в певних країнах та місцевості проходять різні стадії розвитку. Звертає на себе увагу, що групи діаспор, як правило, зосереджені в міській місцевості, адже міста завжди були космополітичнішими і терпимішими, ніж сільська місцевість. Історія виникнення і становлення кожної діаспори має своєрідний характер, але всім діаспорам притаманні спільні функції: а) активна участь у підтримці, розвитку і зміцненні духовної культури свого народу, у культивуванні національних традицій і звичаїв, у підтримці культурних зв'язків із своєю історичною батьківщиною; б) захист соціальних прав представників цього народу, що пов'язано з регулюванням міграційних потоків, зайнятістю, допомогою в професійному самовизначенні, участю в житті як країни походження, так і країни, яка прийняла діаспору; в) здійснення економічних завдань (розвиток форм економічної діяльності, в яких реалізуються специфічні види виробництва народних ремесел, товарів народного споживання); г) політична функція, сутність якої полягає в тому, що, по-перше, діаспори люблять можливість отримання як додаткових для свого народу, так і особливих гарантій для його ефективного розвитку, а також у розширенні повноважень на міжнародній арені; по-друге, діаспора нерідко виступає опозицією пануючому режиму, організовуючи при цьому всі можливі сили (від видання газет до формування громадської думки) для боротьби із супротивними їм політичними силами; по-третє, діаспори безпосередньо

впливають на міжнародні позиції країни проживання. Слід зазначити, що законодавча база нашої держави створює можливості для вирішення національних питань, сприяє формуванню національної свідомості, спрямована на створення умов представникам всіх національностей, які населяють Україну, для збереження своєї самобутності, розширення контактів із зарубіжними українцями. Тому в Україні велика увага приділяється вирішенню як зовнішніх щодо української діаспори, так і внутрішніх національних питань. Під вирішенням національних питань слід розуміти забезпечення рівних прав і свобод, можливостей для самореалізації всім громадянам держави незалежно від їх національності [15]. У самій Україні діаспори інших національностей вважаються національними меншинами. Національною меншиною можна називати соціальну групу, яка формується на основі ознак етнічної меншини і водночас певних політичних характеристик. Фактично, суворо кажучи, національною меншиною є етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на стадії політизації та активної участі в політичному житті держави проживання в конкретній країні. Загальновизнано, що представники національної меншини повинні бути громадянами держави, в якій проживають, при цьому мати свою історичну батьківщину. У той самий час в діаспорі громадянство може бути як присутнім, так і відсутнім. Існування національної меншини, її життєдіяльність, як і діаспори, можливе за певних внутрішніх і зовнішніх умов. До внутрішніх чинників належать кількісний склад; вміння зберігати єдність на ґрунті спільних етнокультурних рис; формування різного роду структурних одиниць (організацій культурного, політичного, соціального плану тощо). Зовнішнім фактором є етнополітика держави, на території якої проживають національні меншини. Самоідентифікація частини населення за національною ознакою може здійснюватися кількома шляхами. Один із них: певна група протягом тривалого часу зберегла свої характерні етнокультурні риси (етнічну, релігійну, мовну самобутність), самоорганізувалася і виявляє солідарність та спільне прагнення до збереження власних особливостей. Інший має бути пов'язаний з прийняттям особою добровільного рішення щодо належності чи неналежності до меншини. Загального визначення поняття «національна меншина» в міжнародній практиці поки не існує. Причина цього полягає у величезній варіативності існування національних меншин та їх проявів у різних сферах суспільного життя. Меншини різняться передусім способом проживання: одні з них мешкають компактно у чітко визначених районах окремо від основної частини населення, інші – проживають розсіяно по всій країні. Існують також національні меншини, які відрізняються чіткіше визначеними етнокультурними стереотипами, наприклад, з дуже розвинутим почуттям історичної самосвідомості, що ґрунтується на збереженій в пам'яті чи зафіксованій на папері історії, тоді як інші зберегли лише розпливчасте уявлення про історичне минуле. У деяких країнах національні меншини користувалися чи користуються певною мірою самоврядуванням, у інших цей фактор відсутній. Складність цієї проблеми полягає ще й в тому, що визначення частини населення як національні меншини стосовно її правового статусу в суспільстві є більшою мірою політико-правовим, ніж науковим поняттям. Водночас

необхідність формування міжнародного механізму захисту національної меншини від дискримінації й переслідування домінуючою більшістю зумовило потребу виокремлення суто юридичних параметрів цього поняття. З огляду на це, у документах ООН, інших міжнародних організацій визначено ключові ознаки, за якими меншина виступає суб'єктом міжнародного права. В основу вироблення позиції ООН стосовно меншин було покладено тлумачення, яке запропонував в 1977 р. член Підкомісії з прав людини ООН Ф. Капоторті: меншини – «це порівняно з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої – громадяни цієї держави – володіють з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють (навіть якщо і опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій або мови»¹. Визначення «меншин», яке сформулював Ф. Капоторті, містить два важливі аспекти. Суть першого полягає в тому, що обмеження статусу меншини «громадянами держави» здебільшого вилучає з цього поняття робочих-мігрантів, осіб без громадянства та біженців. Ці групи захищені від дискримінації загальними положеннями міжнародного права. Крім того, вони мають додаткові права, зафіксовані в Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх родин, у Конвенції про статус апатридів, у Конвенції про статус біженців. Існує також Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, де вони проживають. Іншим аспектом є те, що визнання наявних у меншин спільних етнічних, релігійних або мовних рис відрізняє їх від груп, які можуть бути ідентифіковані за іншими спільними рисами. Ознаки меншини, викладені у дефініції Ф. Капоторті, дають також змогу виділити як об'єктивні (своєрідні етнічні характеристики: чисельна меншість, недомінуюче становище), так і суб'єктивні (прагнення до збереження наявних характеристик) критерії. Загалом у документах ООН, зокрема у Декларації, прийнятій у 1992 р. на 48-й сесії її Генеральної Асамблеї і присвяченій правам осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, вживаються такі поняття, як національні, «етнічні», «релігійні», і «мовні» меншини. У цьому документі національні й етнічні меншини розмежовані сполучником «або» і немає трактування цих понять. Робоча група ООН з прав осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, при підготовці зазначеної Декларації, ухилившись від прийняття будь-якої дефініції терміна «меншина», додала поняття «національна» до проекту цього документа. Так, у ст. 1 проекту йшлося, що особи, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, можуть користуватися своїми правами, у т. ч. закріпленими в Декларації. При цьому пояснювалося, що термін «етнічні» може охоплювати «національні» та «з метою уникнути різнотлумачення в різних національних правничих системах робочій групі доцільно ввести до формулювання обидва поняття». Вживається термін «національна меншина» і в документах авторитетної міжнародної організації НБСЕ (з 1995 р. ОБСЄ), де під

1 Капоторті Ф. Исследование о правах лиц, принадлежащих к этническим, религиозным и языковым меньшинствам. – Нью-Йорк, 1979. – С. 28.

національною меншиною мають на увазі тільки громадян певної держави (за винятком робітників-мігрантів). Крім того, передбачається існування іншої держави, яка є історичною батьківщиною меншин, які мешкають на території певної держави. Термін «національна меншина» активно застосовує у своїх документах Рада Європи, проте в них, у т. ч. в одній з базових у сфері захисту національних меншин Рамковій Конвенції, сутність його не пояснюється. Автори документа № 1201 Ради Європи обмежилися лише наведенням характеристик, які він містить. Поняття «національна меншина» підкреслюється в першому розділі (ст. 1) цього документа, стосується групи осіб у країні, які: проживають на її території і є її громадянами; підтримують тривалі, міцні зв'язки з країною; демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики; достатньо представлені, хоча кількість цих осіб є меншою від решти населення країни або її району; мотивують зацікавленість зберегти те, що становить їх спільну індивідуальність, у т. ч. культуру, традиції, релігію або мову.

У Декларації про державний суверенітет зазначається, що Україна гарантує право на національно-культурний розвиток всім національностям, які проживають на її території, та рівність перед законом. В Україні забезпечені права всіх діаспор на її території. Згідно з ч. 2 ст. 24 Конституції України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

У Декларації прав національностей України [16] закріплені основні гарантії національного розвитку України – однакові політичні, економічні, соціальні та культурні права всім народам, національним групам та громадянам. Представники національних меншин отримали право на рівних брати участь у державному будівництві, за ними збережено право на традиційні місця розселення й існування національно-адміністративних одиниць, на розвиток і користування національними мовами й культурами та в межах компактного проживання функціонування їх нарівні з державною мовою. Підкреслено, зважаючи на значну кількість росіян та практику вживання російської мови іншими національностями, вільне нею користування. Зі схваленням у середовищі національних меншин сприйнято положення декларації щодо гарантій сповідання своєї релігії, використання національної символіки, відзначення національних свят, використання обрядів та інших традицій. Не обійдене увагою й питання охорони національних пам'яток і святинь. З метою створення умов для реалізації прав визначені можливості для створення організаційних структур – культурно-інформаційних центрів, товариств, земляцтв та створення національних засобів масової інформації.

У період початкового розвитку держави Декларація внесла рівновагу в багатонаціональне середовище, позитивно була сприйнята в зарубіжному українстві.

Одним із перших законів держави став Закон «Про національні меншини в Україні» [17], у 19 статтях якого розширені й конкретизовані положення Декларації. Дане визначення поняття національної меншини як групи громадян

України, що не є українцями за національністю, виявляє почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Визначені структури в органах самоврядування та у виконавчій гілці влади, на які покладена реалізація прав національних меншин. Крім зазначених прав, Закон гарантує також право на національно-культурні автономії. Передбачаються державні асигнування на розвиток національних меншин та право підтримувати відносини із співвітчизниками за кордоном і отримувати від них допомогу. Водночас підкреслюється, що громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин (ст. 2). За ініціативою громадських організацій національних меншин ст. 18, згідно з якою будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється та карається законом, у проекті його нової редакції, що перебуває на розгляді у Верховній Раді України, змінена на таку: будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною чи расовою ознаками, а також дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, забороняються та караються законом.

Так, Законом України «Про об'єднання громадян» [18] передбачено (ст. 4), що не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється в судовому порядку, коли їх метою є, зокрема, розпалювання національної і релігійної ворожнечі та обмеження загальноновизнаних прав людини. При вчиненні таких дій організація, які порушили закон, розпускаються.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [19], будь-які обмеження прав громадян щодо участі в місцевому самоврядуванні, у тому числі й залежно від етнічного походження, забороняються.

Стаття 66 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, припинення національної честі й гідності, а також обмеження прав або встановлення переваг громадян залежно від їх расової чи національної належності або ставлення до релігії.

Стаття 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації в Україні» [20] забороняє використання друкованих засобів масової інформації з метою розпалювання расової, національної та релігійної ворожнечі.

Україна бере на себе зобов'язання, які закріплені в міжнародних законодавчих актах, та створює основи для вступу в майбутньому до європейських організацій. Про це свідчить ратифікація в 1997 р. Рамкової Конвенції Ради Європи про захист національних меншин, яка є невід'ємною складовою міжнародного захисту прав людини та напрямом міжнародного співробітництва щодо принципів добросусідства та дружніх відносин. Важливим у цьому контексті є положення, що учасники конвенції утримуються від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, заходів, які змінюють пропорційний склад населення в місцевостях, де проживають національні меншини, а також вживають належних заходів проти актів дискримінації.

Україна приєдналася до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Конвенції про запобігання геноциду і покарання за нього, Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейської конвенції з прав людини, Конвенції про права дитини, Конвенції щодо ліквідації всіх форм дискримінації жінок.

Національні меншини, як і діаспори, можуть бути розселені компактно чи розсіяно, вони можуть бути автохтонними (коли частина населення певного походження внаслідок поділу території опиняється у складі іншої держави) чи іммігрантського походження. Наведені обставини по-різному впливають на збереження етнічності в інонаціональному середовищі. До того ж термін «українська діаспора», попри всі його умовності, є компактним і зручним для користування, відображає конкретне явище – українці або особи українського походження, які мешкають за межами території України. У цьому контексті українська діаспора є складною етнополітичною та етносоціальною структурою, кожній частині якої притаманні свої відмінності й особливості змісту української етнічності. Вона об'єднує українців, осіб українського походження, які проживають у іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини, мають спільні національні витоки, найважливіші характеристики етнічної самобутності українського етносу, зберігають, розвивають їх та виявляють внутрішню спроможність до самоорганізації.

Вважається, що українська діаспора в Канаді є однією з найвпливовіших як в Канаді, так і в Україні. До того ж вона є однією з найдавніших і найчисельніших діаспор і бере свій початок з 1891 р. У 1896–1914 рр. в Канаду переселилося понад 170 тис. українців, переважно вихідців з Галичини, Буковини і Закарпаття, які перебували під владою Австро-Угорщини. Люди тікали не лише від матеріальної скрути, а й від політичної сваволі, сподіваючись за океаном знайти достаток і очікувану волю. За переписом 1981 р. українці становили населення Канади, що приблизно складає трохи менше 1 млн. осіб. Понад половини українців проживають у провінціях Манітоба, Саскачеван і Альберта. Вони намагаються зберегти свою мову, культуру, традиції та звичаї. Українська діаспора у США вважається однією з дієдатних. Еміграція українців до США почалася у 1877 р., коли група селян-русинів із Закарпаття приїхала для роботи на шахтах Східної Пенсільванії. Переважна частина наступної хвилі еміграції прибула до США у другій половині 20-х років ХХ ст. У повоєнний період (друга половина 40-х рр.) розпочалася третя хвиля еміграції. Більшість її становили «переміщені особи» та біженці з таборів західних зон окупації Німеччини та Австрії, а також з Італії, які опинилися там після Другої світової війни. За даними американських учених, у США налічується нині до 2 млн. українців. Слід відзначити, що в Канаді і США, як і багатьох інших країнах, активно діють різноманітні українські громади політичного, релігійного та культурно-освітнього спрямування.

Однією з важливих сучасних подій стало надання зарубіжним українцям юридичного статусу [21]. Нормативно-правову базу щодо української діаспори в низці питань відносно самої діаспори ми розглянули в [22, 23].

Таким чином, з'ясовані в історико-правовому аспекті такі поняття, як «діаспори» та «національні меншини». Обґрунтовано, як правове забезпечення взаємовідносин впливає на процеси самоідентифікації через створення правових механізмів самоорганізації. Слід зазначити, що дійова співпраця з українською діаспорою можлива тільки за наявності такої потреби в її середовищі та зусиль з боку владних структур обох країн, організаційних структур самого українства. При цьому треба враховувати, що діаспори перебувають в іншому правовому, політичному, соціально-економічному просторі та спрямовують свої зусилля на створення конструктивності відносин з країною походження, використання можливостей більш повно задовольняти свої потреби і сприяти розвитку батьківщини.

Література

1. Антонюк О.В. Українці в світі // Політика і час. – 1993. – № 5. – С. 21-30.
2. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. – Л.: Світ, 1992. – 176 с.
3. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення узарубіжних країнах). – Л.: Світ, 1991. – С. 25-37.
4. Свтух В.Б., Ковальчук О.О. Українці в Канаді / За ред. С.З. Заремби. – К.: Будівельник, 1993. – 144 с.
5. Свтух В., Маркусь В., Трощинський В. Феномен діаспори в дзеркалі науки // Віче. – 1993. – № 11. – С. 109-119.
6. Кейданський К. Концептуальні підходи до видання Енциклопедії української діаспори // Укр. діаспора. – 1987. – Ч. 4. – С. 79-85.
7. Маркусь В. Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття? // Вісн. АН України. – 1992. – № 1. – С. 14-21.
8. Пономарьов А. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – 317 с.
9. Попок А. Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. – К., 2001. – 304 с.
10. Трощинський В. Еміграція між двома світовими війнами // Віче. – 1997. – № 2. – С. 121-126.
11. Трощинський В., Попок А. Проблеми етнічного відродження східної української діаспори // Укр. варіанти. – 1997. – № 2. – С. 26-31.
12. Трощинський В., Швачка О. Взаємодія української діаспори з Україною: стан, перспективи розвитку (за матеріалами експертного соціологічного опитування, проведеного в 1996 році) // Укр. діаспора. – 1997. – Ч. 10. – С. 110-123.
13. Малий етнополітичний словник / О.В. Антонюк, В.І. Волобуєв, М.Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
14. Колосов В.А., Галкина Т.А., Куйбышев М.В. География диаспор на территории бывшего СССР // Общественные науки и современность. – М., 1996. – 236 с.
15. Биков О. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – 352 с.
16. Декларація прав національностей України // Інформ. бюл. Міністерства України у справах національностей, міграції, культурів. – 1995. – № 2. – С. 5-6.
17. Про національні меншини: Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
18. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р. № 2460-XII // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
19. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
20. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 р. № 2782-XII // Відомості Верховної Ради. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
21. Про правовий статус закордонних українців: Закон України від 4.03.2004 р. № 1582-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 25. – Ст. 343.
22. Василенко А. Деякі аспекти правового статусу української діаспори // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – 2005. – Вип. 306. – С. 14-17. – (Сер.: Правознавство).
23. Василенко А.М. Українська діаспора: політико-правове забезпечення її статусу / Одес. держ. економ. ун-т // Наук. вісник. – 2006. – № (25). – С. 111-118.